

ВІТАЛІЙ МАНЗУРЕНКО

РОЛЬ РОМАНА ШУХЕВИЧА У СТВОРЕННІ НАГОРОДНОЇ СИСТЕМИ УПА

Жодна з подій світової історії XX ст. не залишила по собі таку велику фалеристичну спадщину, як Друга світова війна. Всі країни, що брали в ній участь, встановлювали різноманітні нагороди: ордени, хрести, медалі, нагрудні знаки. У Великій Британії 1940 р. було запроваджено Георгіївський хрест як одну з найвищих нагород держави для відзначення цивільних осіб, що показали виняткову мужність, а також низку медалей, які надавали учасникам військових операцій. Того ж року введено вищу військову нагороду Франції за боротьбу проти нацистської Німеччини — Хрест Визволення. Вже через декілька днів після нападу Німеччини на Радянський Союз, 28 червня 1941 р., Президент США Рузвельт заснував медаль «За службу в захисті Америки». Упродовж війни він також запровадив медалі «За службу жінок у Збройних Силах Америки», «За участь у воєнних кампаніях Америки», «За участь у кампаніях у Європі, Африці та на Близькому Сході», «За участь у кампаніях в Азії та в Тихому океані», а 6 липня 1945 р. Конгрес США встановив медаль «За перемогу у Другій світовій війні».

Збройною силою, яка діяла під гаслом визволення українського народу від гніту нацистського та більшовицького тоталітарних режимів, стала створена 1942 р. Українська Повстанська Армія (УПА). Покінчити з діяльністю повстанців військова машина Радянського Союзу змогла лише в середині 1950-х рр. За оцінками істориків, у різний час до складу загонів повстанської армії входило від 50 до 150 тис. осіб.

Потрібно віддати належне УПА за те, що вона — єдина повстанська армія, яка запровадила свої бойові нагороди. Ці нагороди займають особливе місце не тільки в українській, а й у світовій фалеристичній спадщині з огляду на складність виготовлення, спеціфіку нагородження і навіть носіння в умовах строгого підпілля.

Можливо, щось подібне до нагород існувало під час варшавського повстання 1944 р. Польські повстанці в загоні Армії крайової (АК) «Хоробрий ІІ» майора Зигмунда Брейнака — ‘Зигмунда’, що діяв у варшавських районах Середмістя та Воля, начебто впровадили неформальну відзнаку «За вбивство в бою офіцера СС». Цю відзнаку виготовляли в перервах між боями зі здобутих німецьких Залізних хрестів. На реверс хрестів накладалася польська монета номіналом 1 злотий (випуску 1929) з вибитим символом АК на грудях орла та нижче розташованою датою «1944»¹. Чи був такий факт, стверджувати не станемо, тому що до нашого часу не дійшло жодного екземпляра цієї відзнаки або документальних підтверджень її існування. В колекціях польських фалеристів трапляються тільки сучасні реконструкції нагороди.

Перші відомості про нагороди УПА належать до початку 1950-х рр.², а перші спроби їх дослідити з’являтися у спеціалізованих фалеристичних виданнях лише через півстоліття після їхнього встановлення. Вперше систематичний огляд нагород УПА зроблено у відомому виданні Я. Семотюка «Українські військові відзнаки»³. Досить багато інформації про нагородну систему українських повстанців знаходимо у двотомному довіднику «Українська Повстанча Армія. 1943-49» Петра Содолія⁴.

Накази, постанови та інші документи, що стосуються повстанських нагород, опубліковано в багатотомному виданні «Літопис Української Повстанської Армії»* (тут уперше окремою вкладкою надруковано кольорові зображення нагород).

¹ Oberleitner S. *Polskie ordery odznaczenia i niektóre wyróżnienia zaszczytne 1705-1990*. — Zielona Góra, 1992. — S. 427–428.

² Графіка в бункрах УПА. — Філадельфія, 1952. — С. 15–18, 67, 69; Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942–1952*. — Мюнхен, 1953. — С. 255, 278–279, 281; Шанковський Л. *Українська Повстанська Армія // Історія українського війська*. — Вінніпег, 1953.

³ Семотюк Я. *Українські військові нагороди*. — Торонто, 1991. — С. 31–33. В каталозі вперше подані в кольоровому зображенні, описані та систематизовані бойові нагороди УПА. Друге доповнене видання українською та англійською мовами вийшло в Торонто 2004 р.

⁴ Содоль П. *Українська Повстанча Армія, 1943-49. Довідник другий*. — Нью-Йорк, 1995. — С. 158, 162.

* «Літопис Української Повстанської Армії» — багатотомне видання, присвячене дослідженню українського національно-визвольного руху в 1940-х та 1950-х рр. на теренах України. Видається в Канаді та Україні (Торонто–Львів). На 25.05.2007 р. видано 45 томів.

Щодо нових фалеристичних досліджень з історії виникнення та функціонування системи нагород УПА, то останнім часом їхній перелік поповнився публікаціями Д. Веденєєва⁵, документальними добірками О. Кучерука⁶ та нашими дослідженнями⁷, що містять відомості про створення нагород УПА і практику відзначення ними.

Перше документальне свідчення про заснування нагород — це наказ Головної Команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. про встановлення і призначення військових відзначень за підписом Головного командира УПА Романа Шухевича — ‘Тараса Чупринки’ та шефа Головного військового штабу (ГВШ) УПА Дмитра Грицяя — ‘Перебийноса’. Цим наказом встановлювалася система відзначень, виділених в окремі групи: відзначення за бойові заслуги, за особливу працю для Українських Збройних Сил і за поранення.

Згідно з цим наказом, важливу роль у нагородженні відводилося Українській Головній Визвольній Раді (УГВР), яка на той час ще не існувала. Від моменту підписання наказу і до створення УГВР (15.07.1944) пройшло ще понад п’ять місяців*. Напевно, вже в січні 1944 р. питання про скликання УГВР було вирішено, і тому, передбачаючи розвиток подій, Роман Шухевич як Головний командир УПА, підписав наказ, узявши на себе розподіл функційних прав між УГВР та командуванням УПА щодо надання нагород. Отже, в документі вказувалося, що Золотий хрест бойової

⁵ Веденєєв Д. До історії нагородної системи УПА // *Однострій*. — Рівне, 2004. — № 8. — С. 36–39.

⁶ Кучерук О. *Нагороди УПА: проект Ніла Хасевича* // *Військово-історичний альманах*. — К., 2002. — Ч. 1 (4). — С. 119–127; Кучерук О. *Нововиявлені документи до історії нагород УПА* // *Там само*. — К., 2002. — Ч. 2 (5). — С. 155–158.

⁷ Манзуренко В. *Нагороди УПА* // *Армія безсмертних. Повстанські світлини*. — Львів, 2002. — С. 53–67; Манзуренко В. *З історії відзнак УПА* // *Шлях перемоги*. № 26 (2563) — Київ, 2003. — 25 черв. — С. 10; Манзуренко В. *У вирі другої світової війни* // *Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини*: У 2 кн. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 186–206; Manziurenko W. *Odznaczenia bojowe Ukrainiejskiej Powstanczej Armii* // *Oblicza historii*. — 2004. — № 3. — S. 58–63; Манзуренко В. *Ніл Хасевич — творець бойових нагород УПА* // *Визвольний шлях*. — Кн. 11 (692). — К., 2005. — С. 110–115; Манзуренко В. *Деякі факти з історії заснування та впровадження бойових нагород УПА* // *Український визвольний рух*. — Львів, 2006. — Зб. 6. — С. 245–254; Манзуренко В. *Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ* // *Український визвольний рух*. — Львів, 2006. — Зб. 7. — С. 267–287; Манзуренко В. *Лицарі Срібного хреста за заслуги* // *Український визвольний рух*. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 277–301.

* Установчий збір УГВР відбувся 11–15 липня 1944 р. біля с. Сприня на Самбірщині (Львівська обл.).

заслуги 1-го та 2-го класів надає Головна Визвольна Рада на внесок Головного командира УПА⁸. Також вказано, що цивільним особам Золоті та Срібні хрести заслуги «надає Головна Визвольна Рада на внесок Головного Командира УПА». Срібний хрест бойової заслуги 1-го і 2-го класів та Бронзовий хрест заслуги «надає Головний Командир УПА на внесок Крайового Командира УПА»⁹. Виняток було зроблено лише для однієї нагороди — Бронзового хреста бойової заслуги. Цією нагородою відзначав крайовий командир УПА на внесок командира Военної округи (ВО), або групи¹⁰. Також крайовий командир УПА на внесок командира ВО надавав вирізнєння та похвалу. Найнижче військове відзначення за бойові заслуги — це призначення наказом командира підвідділу¹¹.

Отже, в січні 1944 р., ще до створення УГВР, попередньо були розподілені функційні права між Радою та Головним командиром УПА щодо майбутніх відзначень бойовими нагородами.

Повернімося ще раз до наказу Головної Команди УПА ч. 3/44. У ньому йдеться тільки про впровадження військових відзначень, подається повна назва нагороди та вказується, кому належить право надавати її. Самого ж опису нагороди в наказі немає тому, що на той час іще не існувало проектів нагород. Оскільки на наказі є власноручний підпис шефа ГВШ УПА Д. Грицай — ‘О. Перебийноса’, можна припустити, що він безпосередньо причетний до його складання. Відомо, що Д. Грицай був «покликаний до військової служби в польській армії, де закінчив з відзначенням польську старшинську школу»¹². Це свідчить про те, що йому були відомі тенденції світової і, зокрема, польської фалеристики.

Також цей наказ підписав Головний командир УПА Р. Шухевич — ‘Тарас Чупринка’, який свого часу теж був «покликаний до польського війська, студював в старшинській школі, з якої його як політично підозрілого було усунено»¹³. Інші джерела подають, що «в 1928 р. Шухевича взяли до польського війська до старшинської

⁸ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1978. — Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 1. — С. 164–167.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 164–167.

¹² Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. — Мюнхен, 1953. — С. 258.

¹³ Там само. — С. 256.

школи [...] По закінченню “польської школи підхорунжих” у Володимирі Волинському Шухевич виїхав на продовження військових студій за границю»¹⁴. Отже, Роман Шухевич був обізнаний із польською фалеристикою, яка вивчалась у старшинській школі та була внесена до польських військових правильників.

На нашу думку, першоджерелом для українських повстанських нагород була система державних нагород Польщі. У своєму переліку вона має Золотий, Срібний та Бронзовий хрести заслуг¹⁵. Зауважмо, що ці нагороди, впроваджені польським урядом 1923 р., були одноступеневі, — тим часом повстанські бойові нагороди, а саме Золотий та Срібний хрести бойової заслуги, мали по два класи, згідно з наказом ч. 3/44¹⁶, подібно як польські ордени Віртуті Мілітарі та Відродження, румунські орден Зірка Румунії та орден корони Румунії, чеський орден Білого Лева (усі мали п’ять класів).

Перші відзначення бойовими нагородами відбулися після того, як у березні 1945 р. Головний командир УПА Р. Шухевич звернувся стосовно представлення до найвищих нагород УПА до Миколи Дужого, котрий на той час займав найвищу в підпільному парламенті посаду секретаря Президії УГВР. Згодом він самостійно або спільно з іншими членами УГВР (про це немає відомостей) ухвалив рішення нагородити 10 осіб та підвищити в званні 2 особи¹⁷. Постанова УГВР, у якій вперше згадується про нагородження повстанців, датується 22 квітня 1945 р.¹⁸

25 квітня 1945 р. ГВШ УПА видав перший нагородний наказ ч. 1/45, яким, з урахуванням постанови УГВР від 22.04.1945 р., бойовими нагородами УПА відзначено 56 повстанців, зокрема: Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу — 2, Золотим хрестом

¹⁴ Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто—Львів, 2007. — Т. 45: Генерал Роман Шухевич — «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА. — С. 75.

¹⁵ Манзуренко В. Польський орден «Хрест Заслуг. 1923-39.» // *Однострій*. — 2002. — № 7. — С. 25–32.

¹⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки (далі — ГДА СБ) України. — Ф.13. — Спр. 376 — Т. 60. — С. 226–228.

¹⁷ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто—Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада: Документи. Офіційні публікації. Матеріали. — Кн. 4: Документи і спогади. — С. 583–584.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26–32. Копія зберігається в архіві «Літопису УПА».

бойової заслуги 2-го класу — 3, Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу — 9, Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу — 20, Срібним хрестом заслуги — 5, Бронзовим хрестом заслуги — 17. Найвищі нагороди отримали: Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу — командир куреня «Сіроманці» ВО «Лисоня» сот. Дмитро Карпенко — ‘Яструб’ та командир куреня «Галайда» ВО «Буг» хор. Дмитро Пелип — ‘Євшан’; Золотий хрест бойової заслуги 2-го класу — командир старшинської школи «Олені» групи УПА-«Захід» май. Федір Польовий — ‘Поль’, командир ВО «Говерля» групи УПА-«Захід» пор. Іван Бутковський — ‘Туцул’ та командир Тактичного відтинка «Чорний Ліс» ВО «Говерля» поручник Василь Андрусак — ‘Різун’. Згідно з цим же наказом, Срібний хрест заслуги отримали: провідник ОУН Львівського обласного проводу Ярослав Скаськів — ‘Моряк’, крайовий референт УЧХ ЗУЗ Катерина Зарицька — ‘Калина’, провідник ОУН Золочівської округи Петро Вірлик — ‘Береговий’, провідник ОУН Бережанської округи Михайло Хома — ‘Юрко’ та провідник ОУН Волинського проводу Юрій Юрів — ‘Іскра’. Бронзовий Хрест заслуги отримали 17 повстанців. Цей наказ підписав Головний командир УПА ‘Тарас Чупринка’¹⁹.

Спочатку Хрестами бойової заслуги нагороджували винятково вояків УПА, але згодом рішенням УГВР від 30 травня 1947 р. було дозволено нагороджувати ними і цивільних осіб — учасників збройного підпілля ОУН.

Упродовж декількох років, починаючи від 1944 р., відбулися значні зміни в тактиці УПА. Уже запроваджені Хрести бойової заслуги та Хрести заслуги не охоплювали всіх випадків, коли стрільці й командири УПА виявляли свій героїзм, тому 6 червня 1948 р. УГВР видала постанову про встановлення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах».

Зауважмо, що відзначені бойовими нагородами повстанці не одержували реальних знаків, адже їх просто не існувало. У той час нагородження було умовним. Відзначеному зачитували наказ про його нагородження і, в кращому разі, він отримував тимчасове посвідчення (фактично — витяг з наказу). Така ситуація не могла

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26–32. Копія зберігається в архіві «Літопису УПА».

тривати довго. Маючи наказ Головного командира УПА Романа Шухевича про встановлення й призначення військових відзначень, командири УПА різних рівнів заходилися самостійно та з допомогою самобутніх митців розробляти проекти нагород — часто не маючи елементарного мистецького знаряддя, потрібних фахових знань та керуючись власним баченням.

Протягом наступних п'яти років питання нагородних знаків неодноразово виникало перед керівництвом УГВР та Головним командиром УПА Романом Шухевичем. Проте лише в квітні 1950 р. повстанський митець Ніл Хасевич подав до Головної Команди УПА власні проекти нагород, виконані на досить високому мистецькому рівні, додавши до них супровідного листа. До цього часу лишається нез'ясованим, чи мав митець особисте доручення від Р. Шухевича щодо їхньої розробки, чи це була його власна ініціатива.

30 червня 1950 р. проекти нагород Н. Хасевича були затверджені УГВР. Уже наступного року в Західній Німеччині (Баварія) в приватній майстерні було виготовлено Хрести бойової заслуги, Хрести заслуги та медаль «За боротьбу в особливо важких умовах».

Проблему відсутності знаків нагород та особливостей нагородження в УПА дають можливість з'ясувати протоколи допитів арештованих повстанців. Під час допиту Галина Дидик — 'Анна', особиста зв'язкова Романа Шухевича, повідомила, що за особисті заслуги вона була нагороджена двома Срібними хрестами заслуги*. У протоколі допиту від 18 березня 1950 р. читаємо:

«Запитання: “Коли і ким Ви були нагороджені?”

Відповідь: “За активну працю в УЧХ (Український Червоний Хрест) в 1945 році головним проводом ОУН я була нагороджена срібним хрестом. Спеціального наказу про нагородження мені ніхто не зачитував, але в усній формі про це мені повідомила зв'язкова Романа Шухевича — “Монета” (Катерина Зарицька — зв'язкова Р. Шухевича з 1945 року). У 1948 році Проводом ОУН я була нагороджена другим срібним хрестом за віддану працю в підпіллі ОУН, про що весною 1948 року в Бібречькому лісі (Львівської області) Шухевич зачитав наказ.”

* Насправді Галина Дидик була нагороджена одним Срібним хрестом заслуги і одним Бронзовим хрестом заслуги.

Запитання: “Нагороди Ви отримали?”

Відповідь: “Ні, нагород у підпіллі взагалі не видавали.”

Запитання: “А хто ще був нагороджений з боевиків і зв’язкових Шухевича?”

Відповідь: “У 1948 році разом зі мною також був нагороджений командир охоронної боївки Шухевича — “Влодко” (Михайло Заєць), про що також Шухевич зачитав наказ Головного проводу ОУН”²⁰.

Як бачимо, Головний командир УПА Роман Шухевич не мав при собі знаків нагород для вручення повстанцям. Після його загибелі в с. Білогорща біля Львова (05.03.1950) при обшуку приміщення не було знайдено жодного нагородного знака УПА і не виявилось жодних документальних покликань на них.

Василь Кук, ставши Головним командиром УПА після смерті Романа Шухевича, не мав достатньої кількості нагород для вручення воякам, хоча представлення до нагородження не припиняли надходити до нього від повстанських командирів.

Статистичний аналіз документів показав, що Головний командир УПА Роман Шухевич за шість років відзначив Золотим хрестом заслуги всього 14 повстанців, а його наступник Василь Кук за три роки — 16 повстанців. Посмертне нагородження самого Р. Шухевича Золотим хрестом заслуги відбулося згідно з постановою УГВР від 1950 р.²¹. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 8 осіб, 1946 — 4, 1947 — 1, 1949 — 1, 1950 — 4, 1951 — 5, 1952 — 8.

Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу було відзначено 40 повстанців. Треба зауважити, що саме цією нагородою було проведено найперше нагородження в УПА. Згідно з наказом ч. 1/45 від 25 квітня 1945 р. першими Лицарями нагород УПА стали хор. Дмитро Карпенко — ‘Яструб’, командир куреня «Верховинці» ВО 3 «Лисоня» та хор. Дмитро Пелип — ‘Євшан’, командир куреня «Галайда» ВО 2 «Буг». Відзначення Головного командира УПА Романа Шухевича Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу також відбулося згідно з постановою УГВР від 7 липня 1950 р.²². І в цьому випадку, як виняток, наказу ГВШ УПА на його нагородження не

²⁰ Веденєєв Д. *До історії нагородної системи УПА*. — С. 38.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Арк. 179.

²² Там само.

було. Тільки Р. Шухевич, як Головний командир УПА, посмертно отримав, згідно з однією постановою УГВР, дві найвищі нагороди УПА — Золотий хрест заслуги та Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу.

Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу надавався повстанцям, як і Золотий хрест заслуги, в особливих випадках. Р. Шухевич за шість років відзначив цією нагородою всього 20 повстанців, В. Кук за три роки — 22 повстанця. Р. Шухевич отримав цю нагороду посмертно згідно з постановою УГВР від 1950 р.²³ За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 7 осіб, 1946 — 4, 1947 — 1, 1948 — 5, 1949 — 3, 1950 — 9, 1951 — 6, 1952 — 7.

Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу відзначено всього 32 повстанців. Відповідно до наказу ч. 1/45 від 25.04.1945 р. першими цю нагороду одержали май. Федір Польовий — ‘Поль’, командир старшинської школи «Олені» групи УПА-«Захід» та пор. Іван Бутковський — ‘Туцул’, командир ВО 4 «Говерля» групи УПА-«Захід». Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу, як і Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу, повстанців відзначали в особливих випадках. Головний командир УПА Р. Шухевич надав цю нагороду всього 28 повстанцям, В. Кук — чотирьом повстанцям. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 15 осіб, 1946 — 6, 1948 — 5, 1949 — 2, 1950 — 2, 1951 — 2.

Відзначених нагородами вищих класів, а саме Золотим хрестом заслуги та Золотим хрестом бойової заслуги 1-го і 2-го класів, було дуже мало. З часу введення нагород наказом ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. і до останнього наказу з нагородженнями ч. 3/52 від 12 жовтня 1952 р., тобто протягом майже восьми років, Золотим хрестом заслуги було відзначено 31 повстанця, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу — 40 повстанців, а Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу — 32 повстанців. Отже, на цей час вдалося встановити, що тільки 103 Лицарі повстанської армії за вісім років активної боротьби за незалежність України були нагороджені найвищими нагородами УПА.

Головний командир УПА Роман Шухевич дуже відповідально ставився до відзначення своїх бійців та старшин бойовими нагородами УПА. За шість років (1945—1950) він відзначив Золо-

²³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Арк. 179.

тим хрестом заслуги 14 повстанців, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу — 20 повстанців та Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу — 28 повстанців. Загалом — 62 воїки. Невелика кількість нагороджених дає підстави стверджувати, що статус бойових нагород УПА був досить високим і підтримувався впродовж усього часу функціонування нагородної системи УПА (аж до 1952).